

Голі-Оглу Т. В.,

кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри
української мови та слов'янської філології
Приазовського державного технічного університетуКАТЕГОРІАЛЬНІ МАРКЕРИ ДІЄСЛІВ У КАЛЕНДАРНИХ
ОБРЯДОВИХ СИСТЕМАХ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Анотація. У статті продемонстровано культурологічний підхід до аналізу етнографічно маркованого лексичного матеріалу, яким є календарна обрядова система східних слов'ян, досліджено способи граматичного вираження категорії процесуальності. Мовний матеріал класифіковано за категоріально-семантичними ознаками на широкому етнолінгвістичному й культурологічному тлі.

Ключові слова: категоріальний маркер, обрядова календарна система, категорія процесуальності, позалінгвальний чинник, інтралінгвальний чинник, вербальний код.

Постановка проблеми. Культура як антропологічний феномен зумовлює сутність і структуру людської спільноти й цілком уписується в триаду «людина – світ – мова», що є основою суспільного буття. Антропологічний підхід сприяє розкриттю суспільного буття в екзистенціальному і гносеологічному контекстах, зокрема й в етнокультурному.

Результати пізнавальної й номінативно-класифікаційної діяльності людської спільноти в мовній площині виражаються в номенклатурі лексичних одиниць, у структурі вокабуляра кожної мови, у лексико-семантичних мікросистемах, зокрема в календарній обрядовій системі окремого народу чи групи народів. Слова як елементарні лексичні одиниці мови різняться за ознаками: 1) за характером їх значення; 2) за функціональною спрямованістю; 3) за співвідношенням з об'єктивною дійсністю (модальністю); 4) за співвідношенням у слові лексичного і граматичного значення, які настільки тісно, часом навіть примхливо взаємопов'язані, що недискретна, нерозкладна субстанція створює в мові особливі лексико-граматичні класи і структурно-семантичні розряди слів, які традиційно називають частинами мови.

Традиція розмежування слів за характером їх реченно-предметно-процесуального змісту й за функціональною маркованістю в структурі мови сягає вчення Аристотеля і здійснюється у двох вимірах: 1) граматичному; 2) лексико-семіотичному. Культурологічний підхід до аналізу мовних явищ розкриває широкі можливості, тому спробуємо поєднати зазначені підходи для студіювання етнографічно маркованого лексичного матеріалу, якою є календарна обрядова мікросистема східних слов'ян.

Мета статті – дослідити обрядово марковані дієслова й віддієслівні іменники за категоріальною семантикою і класифікувати їх за цією ознакою із залученням до наукового аналізу широкого східнослов'янського етнокультурного та етнолінгвістичного контекстів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Обрядова семантика як важливий складник етнолінгвістики продовжує привертати увагу дослідників в аспекті зіставлення одиниць родинно-побутової обрядовості різних мов (М.І. Толстой [1],

С.М. Толстая [2], О.І. Чайка [3] та ін.), реконструкції архаїчних форм обрядових номінативів (М. Войтила-Свєжовська [4], Т.В. Голі-Оглу [5], В.Г. Склярєнко та ін.), а також в аспекті функціонування обрядового знака в межах фразеології й пареміології (А.О. Івченко, В.М. Мокієнко, В.Д. Ужченко та ін.). Проте в структурно-семантичному та категоріально-граматичному аспектах зазначена проблема не розглядалася, методика аналізу обрядово маркованого мовного матеріалу також ще повністю не була апробована.

Традиційне розмежування дієслів за їх категоріальною семантикою на три класи (дія, стан, процес) є логічним, необхідним, проте недостатнім, оскільки така типологія дієслівних лексем вирізняється високим ступенем абстракції, узагальненості, тому не враховує ключові характеристики дієслова, а саме: змістовий обсяг і семантичну структуру, які трансформуються в бік звуження або розширення, якщо дієслівна лексема вживається в межах етнокультурного контексту й набуває статусу вербального семантичного коду. Саме в таких контекстах, на думку В.В. Жайворонка, «розкриваються питомо сакральні значення слів і виразів» [6, с. 49].

У межах етнокультурного контексту дієслівні лексеми є відбиттям акціонального (власне процесуального, дієвого, обрядового) коду. З огляду на це, фіксуємо в народній східнослов'янській обрядовій площині найменування акціональних елементів календарного обряду: 1) у вербальних семантичних кодах різдвяних обрядодій (*колядувати, щедрувати, носити вечерю, вечеряти, «запрошувати гостей», носити «звізду», водити «козу», святити воду* тощо); 2) у вербальних семантичних кодах великодньо-троїцьких обрядодій (*пекти паску, святити паску, розговлятися, христосуватися, «кормити» дідів/покійників, топтати ряс*); 3) у вербальних семантичних кодах купальських обрядодій (*ворожити, стрибати через вознище/кропиву, плести вінки/перевесла, пускати вінки на воду, сонце «грас»* тощо).

В обрядовій системі, яка відбиває наївну синкретичну картину світу певного етносу, процесуальність і дієвість виражаються в дещо схематизованому й символічному вигляді. Саме тому розмежування за категоріальною семантикою обрядово маркованих дієслів є можливим і доречним. За категоріально-семантичними ознаками дієслівні лексеми можемо поділити на такі класи: 1) найменування обрядових дій (*гасити бадняк, робити пережин, «будити» худобу в різдвяну ніч, білити хату/ніч, «завивати» березу, бити воду, божитися, будити худобу, будити покійника, будити сім'ю*); 2) найменування ритуального стану актантів обрядової дії (*бдіти на Різдво і Великдень, говіти, розговлятися*); 3) найменування ритуального процесу, що може відбуватися без участі акантів (*місяць «грас» на св. Афанасія, викликати дощ, зорити полотно, катати «бороду», пригощати «бороду»* ← жниварський обряд).

Найчисленнішою в системі східнослов'янських народних обрядових координат є група дієслівних лексем із категоріальним значенням «найменування обрядових дій». Найбільша кількість таких дієслів семантично пов'язана з ритуальним предметом «бородою» (сп.-слов. **borda*), що символізує в східних слов'ян завершення жнив разом із останнім снопом і вінком жнивним. Цей ритуальний предмет поширений переважно в календарній обрядовій картині світу східних і південних слов'ян. «Борода» являє собою «жмуток останніх незрізаних колосків, залишених у полі (прихилених до землі, скручених у скрутень, заплетених у косу, зв'язаних ниткою, прикрашених квітами тощо), рідше – жменя колосків, зрізаних і зв'язаних у вигляді букета» [7, с. 231]. Саме з «бородою» у жнивварських обрядах східних слов'ян пов'язані різні маніпулятивні дії символічного характеру, що виконують продукувальну функцію: *завивати/загинати/заламувати «бороду»* – обряд виготовлення «бороди»; *прополовати бороду*; «щоб наступного року було чисте жито» (укр., блр.); *катати «бороду»* (сх.-сл.); *пригощати «бороду»* (укр., болг.) – обряд ритуального годування польових духів; *співати «бороду»* – обряд виконання пісень-«бороди» (укр., блр. поліське і вітебське, рос. псковське). Обряд співання «бороди» виконує дві головні функції: 1) оспівування ритуального предмета, що ґрунтується на магії людського голосу; 2) як ритуальний спів у традиційному етнологічному значенні. Пісні-«бороди» найкраще збереглися в білоруському фольклорі: «Сядзіць казёл на капе / да дзівіцца барадзе: / дзіва мне маёй барадзе. / чия ж то барада мёдам-віном уліта, чорным шоўком увіта. / Дзіва, дзіва мне маёй барадзе» [7, с. 233]. У ритуалі співання «бороди» в східних слов'ян обов'язково наявні зооактанти (козел, ведмідь, журавель, бобер, перепілка), що демонструють зв'язок цього обрядового терміна-сполуки й категоріального значення дієслова, що є стрижнем цієї сполуки, із традиційним обрядовим зоокодом.

Східнослов'янська дієслівна лексема *підкидати/піднімати (угору)* різні ритуальні предмети також має обрядове маркування, є елементом обрядового календарного й весільного кодів і має категоріальне значення «обрядова дія». Ця ритуальна дія здійснюється актантами обряду під час засівання льону, конопель, різних злаків (укр., блр., рос.). У ролі ритуальних предметів у різних регіонах виступають перша й остання жменя насіння, торбинка, де зберігалось насіння чи зернята для посіву, спеціально узяті із собою в поле яйце, перший та останній жмуток бур'яну (під час прополовання льону, «щоб льон ріс високий», поліське). Окрім польової магії в жнивварських обрядах, підкидання ритуальних предметів (яєць, гороху, куті, скатертини) як магічний продукувальний акціональний код фіксуємо в різдвяних обрядах і ритуалах на св. Степана. Варто зазначити, що символічною є не сама дія (підкидати/піднімати), а рух ритуальних предметів угору, тобто напрямок дії. Це цілком відповідає сутності й обрядовому маркуванню однієї з основних семантичних опозицій у слов'янській картині світу ВЕРХ – НИЗ, де верх наділений символічними ознаками – «гарний», «добрий», «благополучний», «щасливий», «плодучий», «багатий», «життєздатний», а низ – символікою «поганий», «неблагополучний», «кубогий», «мізерний», «смертоносний».

Група дієслівних лексем із категоріальними значеннями «найменування ритуального процесу» є в обрядовому календарному коді східних слов'ян досить численною, а її одиниці є переважно акціональними оберегами: *захрещувати, заамінювати, зачурати, замикати/зачиняти, загороджувати* тощо. Усі ці лексеми називають акціональні обереги, що зорієнтовані на захист охоронного об'єкта чи локусу від нечистої сили.

Найактивніше в східнослов'янському календарному обрядовому коді, що є частиною традиційної картини світу, використовується процес – *захрещувати, захрещення* 'магічна дія осяяння хресним знаменням предмета чи локусу, що потребує охорони'; за народними повір'ями, цей процес створює перешкоду для небезпеки й відганяє зло (хвороби, нечисту силу, негоду тощо). Семантизація зазначеного магічно-ритуального процесу обумовлюється універсальною символікою хреста як одного з ключових елементів християнської культури, у межах якої хресне знамення відганяє зло та захищає предмет/особу силою розп'ятого Ісуса Христа («Молитва Чесному Хресту Господню»). На Благовіщення в Поліссі перекидали через свійську худобу хрест-навхрест сокиру, тим самим захищаючи її від «дурного ока» й мороку, а на Святу Євдокію господині мазали корові вим'я, черево й між очей хрест-навхрест часником, аби захистити її від відьомського наврочення [8, с. 261]. Ритуал *захрещування* в східних слов'ян, як правило, супроводжується вербальними формулами, зокрема декларацією всіх етапів накладання хресного знамення на предмет чи локус: блр. «*Господзь мое стадо храсциць хрестом его печатова*» [8, с. 47].

Покажемо у всіх східнослов'янських обрядових системах є той факт, що дієслово сх.-сл. *захрещувати* практично не вживається у вербальних формулах (замовляннях, декларація-описах, обрядових піснях тощо), що супроводжують цей ритуал: блр. «*Освяцяю цябе (перехрещуючи вулик із бджолами), охрещяю цябе морської водою... и святым Яном Хрясцицелем, и святым Христовым воскресением, от злых воч...*» (замовляння бджіл на Святого Юрія/Георгія); рос. «*Ложусь спать, кладу крест от земли до небес по окошкам, по дверям, по отдушникам, по трубам. Аминь*» (молитва на сон) [8, с. 261]. Як бачимо, замість дієслова, в таких текстах уживаються іменник *хрест/крест* у сполученні з дієсловом: *класти хрест, накладати хрест, освящати хрестом, осяяти хрестом* тощо. Уважаємо, це можна пояснити тим, що дієслівна лексема сх.-сл. *захрещувати/закрещивать* належить не мові текстів, а мові опису обрядодій.

Ритуальними аналогами *захрещування* можна вважати *заамінювання* (від *Амінь!*) і *зачування* (від вербальної формули-вигуку магічного характеру укр. *Чур тобі, Пек тобі*, рос. *Чур меня*). Цікавою є символіка християнського вигуку «*Амінь!*», який вимовляється наприкінці молитви чи іншої сакральної формули й закріплює текст, а в традиційній картині світу несе на собі символіку замка, що замикає та охороняє сакральний локус (простір).

Категоріальне значення «найменування ритуального стану актантів обрядової дії» притаманне поодиноким дієслівним лексемам, які можуть бути об'єднані у відповідну нечисленну категоріально-семантичну групу й також є елементами побутово-обрядового коду слов'ян. Так, сх.-сл. *водиться/плодиться* стосується господарських, зокрема скотарських і бджолярських, обрядів. Ритуально-магічна практика, спрямована на те, щоб у господарстві все велось і примножувалось, притаманна насамперед різдвяно-новорічній і юріївській обрядовості, адже Різдво та Новий рік виконують програмувальну функцію забезпечення й гарантування процесу примноження статків і багатства впродовж календарного року, а Святий Юрій (Георгій) у слов'янській картині світу є покровителем свійської худоби.

У ролі ритуальних предметів, що виступають апотропеями та гарантують процес примноження всього в господарстві, виступають множинні й дрібні предмети, комахи тощо, що повністю корелює із семантичною асоціацією «множина дрібних предметів» → «примноження багатства й добробуту»,

яка семантизується в рамках бінарної семантичної опозиції МНОЖИННИЙ – ОДИНИЧНИЙ у всіх слов'янських національних культурах. Зокрема, в Україні на Різдво підкидали тричі до стелі кутю, ця дія супроводжувалася побажанням примноження коней, волів у господарстві, а в українському Закарпатті під час новорічної вечери кидали в стіну боби та горох, аби «корови телиці телили, а стрижки – ягниці» [7, с. 355]. Мешканці деяких регіонів Росії під час заселення нового будинку з лісу на двір приносили мурашник зі словами «*Муравушки, как у леса вилися, так скатина у мене вилося*» (орловське) [8, с. 261], а після очищення хліву від гною на дворі розсипали оves, жито з метою продукування і примноження худоби.

Оскільки їжа в слов'янській картині світу посідає одне з чільних місць, має вагомe значення для її рецепції та визначає семантичне поле багатьох слов'янських хрононімів, то цілком логічним є активне використання в обрядових вербальних системах східних слов'ян дієслів *заговіти, говіти, розговітисся*, що безпосередньо пов'язані з культом ритуальної їжі і є елементами однієї семантичної групи (категоріальне значення – «найменування ритуального стану актантів обрядової дії»). *Заговіти, заговіння/пуцання* 'останній день м'ясоїда перед постом; час, коли люди не працюють, ситно їдять і веселяться напередодні обмежень, які накладатиме пост': укр. *Нижкове пуцання*, рос. *Яичное заговенье, Мясное заговенье, Рыбное заговенье, Молочное заговенье*. Видові хронологічні назви зазначеного процесу демонструють його тісний зв'язок із їжею; цей зв'язок визначає межі семантичного поля вказаних хрононімів.

Висновки. Схематичність і символічність категорій процесуальності й дієвості в межах календарної обрядової системи східних слов'ян відбиває наївну традиційну картину світу та обумовлює виділення трьох основних категоріально-семантичних груп дієслів з обрядовим маркуванням, а саме: 1) найменування обрядових дій; 2) найменування ритуального стану актантів обрядової дії; 3) найменування ритуального процесу, що може відбуватися як за, так і без участі актантів. Категоріальна семантика дієслів і віддієслівних іменників, що також виражають процесуальність, в обрядовій системі обумовлюються переважно екстралінгвальними чинниками, зокрема місцем дієслова й похідного від нього іменника в обрядодії (ритуалі), регламентацією поведінки актантів обрядодії, результатом і магічною спрямованістю обряду, сезонною належністю ритуалу тощо. Проте певну роль у цьому процесі відіграють також інтралінгвальні чинники граматичного характеру: предикативний статус обрядово маркованого дієслова в ритуальному тексті, особливості модальності, її трансформації; переважають трансформації реальної модальності в ірреальну впродовж обрядодії тощо.

Національний колорит не лише змісту, а й форми слова свідчить про очевидність кореляції понять «мова» і «культура», про можливість у перспективі всебічного розгляду виявів життя етносу і свідомості в тісному зв'язку з мовними одиницями різних рівнів.

Література:

1. Толстой Н.И. Slavia Orthodoxa и Slavia Latina – общее и различное в литературно-языковой ситуации / Н.И. Толстой // Вопросы языкознания. – 1997. – № 2. – С. 16–23.
2. Толстая С.М. Терминология обрядов и верований как источник реконструкции древней духовной культуры / С.М. Толстая // Славянский и балканский фольклор. – М.: Наука, 1989. – С. 215–229.
3. Чайка О.І. Обрядові номінативи весільного циклу в українській, англійській і португальській мовах: семантика, структура, функціонування: автореф. дис. ... канд. філол. наук / О.І. Чайка. – К., 2008. – 20 с.
4. Войтыла-Свежовска М. Терминология аграрной обрядности как источник изучения древней славянской духовной культуры (на польском материале) / М. Войтыла-Свежовска // Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской культуры: Источники и методы. – М.: Наука, 1989. – С. 207–214.
5. Голі-Оглу Т.В. Походження обрядових календарних термінів весняного циклу (на матеріалі української, російської, урумської та румейської мов): автореф. дис. ... канд. філол. наук / Т.В. Голі-Оглу. – Донецьк, 2003. – 17 с.
6. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: Нариси / В.В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 261 с.
7. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / под ред. Н.И. Толстого. – М.: Международные отношения, 1995. – Т. 1. – 1995. – 584 с.
8. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / под ред. Н.И. Толстого. – М.: Международные отношения, 1995–1999. – Т. 2. – 1999. – 704 с.

Голи-Оглу Т. В. Категориальные маркеры глаголов в календарных обрядовых системах восточных славян

Аннотация. В статье продемонстрирован культурологический подход к анализу этнографически маркированного лексического материала, которым является календарная обрядовая система восточных славян; исследованы способы грамматического выражения категории процессуальности. Языковой материал классифицирован по категориально-семантическим признакам на широком этнолингвистическом и культурологическом фоне.

Ключевые слова: категориальный маркер, обрядовая календарная система, категория процессуальности, экстралингвистический фактор, интралингвистический фактор, вербальный код.

Goli-Oglu T. Categorical markers of verbs in the calendar ritual systems of the Eastern Slavs

Summary. The article demonstrates the cultural and logical approaches to the analysis of ethnographically marked lexical material, which is the calendar ritual system of the Eastern Slavs; the methods of grammatical expression of the category of processuality are explored. Language material is classified according to categorical and semantic features, using a broad ethnic, linguistic and cultural backgrounds.

Key words: categorical marker, ritual calendar system, category of processuality, extralinguistic factor, intralinguistic factor, verbal code.